

**МІСЦЕ ТА РОЛЬ ОПОЗИЦІЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ
ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ІСПАНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
(1975-1978 рр.)**

Опозиція є обов'язковим інститутом громадянського суспільства і політичного життя в цілому. У демократичних суспільствах завжди існує легальна опозиція, часто як політичний інститут, створений для виразу і відстоювання інтересів, що відрізняються від інтересів центральної влади. Слід зазначити, що не завжди опозиція функціонує як соціальний і політичний інститут, але скрізь вона існує як сукупність певних ідей і настроїв, пов'язаних з критичним ставленням до політики, яку проваджує правляча сила.

Забезпечення лояльності політичної опозиції є вкрай важливим при переході до демократії. За цих умов опозиція справа як правило формується з активних прихильників колишнього режиму, які, користуючись можливостями, що відкрилися, для політичної діяльності, реорганізуються і, критикуючи неминучі прорахунки нового режиму, можуть отримати підтримку значної частини населення. Перед новим демократичним керівництвом постає важке питання — чи допустити таку опозицію до участі в політичному процесі або її слід заборонити. Забезпечення лояльності лівої опозиції не менш важливе для ефективної дії механізмів демократії. Стратегія дій уряду по відношенню до лівої опозиції полягає в тому, щоб найшвидше включити її в політичну систему, надати їй можливість участі в ухваленні та виконанні конкретних рішень.

Успіх демократичного процесу в Іспанії, що розпочався після смерті Ф.Франко в листопаді 1975 р., залежав від того, як влада зможе співпрацювати з опозицією та йти на компроміс на етапі встановлення демократії. Адже демократичний компроміс — це нерідко згода не по суті, а

лише за процедурою політичної гри. Конфлікти різних політичних сил залишаються, результат їх наперед передбачити не можна, проте у всіх учасників політичної боротьби є упевненість, що при будь-якому результаті у них залишається можливість для легальної діяльності і боротьби за владу відповідно до демократичної процедури.

Проблема місця та ролі іспанської опозиції на перехідному етапі ґрунтовно досліджується у зарубіжній історичній науці: американськими дослідниками Р.Гюнтером, І.Сані, Г.Шабаром, іспанцями М. Раміресом, Л. Н'ето, А. Сото, Р. Котарело, Ч. Пауелом, росіянами С. М. Хенкіним, І.В. Данилевич та ін. Більшість науковців вказують на те, що в Іспанії опозиція була залучена до перехідного процесу, а на рубежі 1970-1980-х років сформувалась конкурентна партійна система, що є ознакою демократичності.¹

В іспанському демократичному процесі варто виділити два етапи: 1) з липня 1976 р. (обрання А. Суареса головою уряду) по грудень 1978 р. (прийняття Конституції) і 2) з грудня 1978 р. по жовтень 1982 р. (дата першої перемоги соціалістів на парламентських виборах). За сутнісними характеристиками зазначені періоди співпадають з двома окремими процесами: встановлення демократії та початком її консолідації.²

Період встановлення демократії в свою чергу складається з трьох фаз. Перша (липень-грудень 1976 р.) носила внутрішньо-системний характер, тому що антисистемна опозиція була виключена з процесу прийняття рішень. Друга фаза триває з грудня 1976 р. по червень 1977 р., на яку припадає формування нової політичної системи, шляхом здійснення реформ згори за умов консультацій з опозицією. Парламентські вибори 15 червня 1977 р. відкрили третю фазу, яка продовжувалась до прийняття нової Конституції і проведення на її основі нових парламентських виборів.³

Відчутною опозицією франкістському режиму завжди була ліва опозиція, яка була представлена двома найбільшими партіями — Іспанською соціалістичною робітничою партією (ІСРП), очолюваною Ф.Гонсалесом, та

Комуністичною партією Іспанії (КПІ), яку очолював С. Карільо. Криза франкістського режиму, що поглиблювалася, дозволила ІСРП з початку 70-х років діяти в країні фактично напівлегально. ІСРП стала ініціатором створення в червні 1975 р. коаліції опозиційних партій центристського і лівоцентристського характеру — Демократична згода (Платформа демократичної конвергенції). Після смерті Франко, ще до офіційного дозволу влади, ІСРП вийшла з підпілля. 10 лютого 1977 р. ІСРП була офіційно зареєстрована як легальна партія.⁴

У якості однієї з першочергових завдань пленум ЦК КПІ, що відбувся 28—31 липня 1976 р. у Римі, визначив розгортання боротьби за вихід партії з підпілля і її легалізацію. Без активної участі комуністів у соціально-політичному житті країни, відзначив пленум, процес демократичних перетворень буде носити поверхневий характер. Компартія, очолювана С.Ка виявилась ініціатором створення в червні 1974 р. Демократичної Хунти — опозиційної коаліції, яка об'єднала ряд політичних партій та профспілкових організацій.⁵

26 березня 1976 р. створюється єдиний орган антифранкістської опозиції — Демократична координація, яка об'єднала Демократичну Хунту та Платформу демократичної конвергенції. Програма демократичної координації містила 7 пунктів: 1) негайне звільнення всіх політв'язнів, повернення емігрантів, відновлення в правах всіх, хто був їх позбавлений з політичних мотивів; 2) відновлення основних прав і свобод в повному об'ємі; 3) ліквідація “вертикальних синдикатів” і визнання свободи профспілок; 4) негайне надання прав і свобод різним національностям Іспанії; 5) введення демократичного законодавства; 6) невтручання армії в політику; 7) демократичний розрив з минулим і надання народу права вирішити питання про майбутнє держави шляхом референдуму. В програмі не висувались соціально-економічні вимоги. Демократична координація надавала першочергове значення політичній демократизації суспільства, пов'язуючи з нею можливість приступити до розв'язання соціально-економічних питань.⁶

Перший демократичний уряд очолив в липні 1976 р. Адольфо Суарес. Саме з його ім'ям традиційно пов'язують успішний “мирний перехід” від авторитарної диктатури до демократії. Його кабінет був сформований з міністрів, які не відігравали провідної ролі за франкізму і не брали участь у громадянській війні. Першочергове завдання А. Суареса полягало у нейтралізації ультрафранкістів, їх протидій реформам в армії, кортесах, а також забезпечення юридичних норм для виходу демократичної опозиції на політичну авансцену післяфранкістської Іспанії. Якщо до 1976 р. в Іспанії була лише одна добре організована опозиційна партія, що знаходилась у підпіллі (КПІ), то в 1976-1977 рр., ще до прийняття закону про партії, виникло більше 150 партій. Незважаючи на могутній потенціал, опозиція носила доволі аморфний характер.

Восени 1976 р. уряд приймає закон „Про політичну реформу”, чим забезпечує юридичну базу для демократичних нововведень. Важливим було те, що закон „Про політичну реформу” не містив норм, які відміняли попереднє законодавство, за своєю формою він був виконаний як закон про реформу (а не відміну) семи Основних франкістських законів, тому дехто навіть називав його восьмим Основним законом. До того ж не чітке формулювання положень закону можна було трактувати як збереження існуючого законодавства. Даний законопроект передбачав також заміну франкістських кортесів двопалатним парламентом, що обирався на основі загального, прямого і таємного голосування, а також визначав функції нижньої і верхньої (конгрес депутатів і сенат) палат майбутнього законодавчого органу. Політична реформа безсумнівно була кроком вперед. Проте в ній нічого не говорилося про відповідальність уряду перед парламентом, проголошувалось, що голова уряду і голова парламенту не обираються, а призначаються королем. Недемократичний характер носило і положення реформи, яке наділяло однаковими правами при затвердженні законопроектів конгрес депутатів і сенат, хоча шоста частина членів останнього не обиралась, а призначалась королем.⁷

Опозиційні партії, що входили до Демократичної координації 23 жовтня 1976р. реорганізувались в ще біль широкую за складом Платформу демократичних організацій (ПДО). 4 листопада ПДО оголошує себе противником референдуму з питання закону „Про політичну реформу”, наголошуючи на тому, що закон не обговорювався ні з опозицією, ні з франкістськими інститутами. 12 листопада опозиція закликає до всезагального 24-годинного страйку, до якого приєдналась координаційна рада профспілкових організацій. Проте страйк не досяг бажаних результатів.

18 листопада 1976 р. франкістські кортеси затвердили законопроект, а 15 грудня відбувся референдум на його підтримку. В результаті на підтримку законопроекту висловились 94,2% виборців, які взяли участь у голосуванні, проти – лише 2,6% прибічників франкізму. В той же час 22% виборців не брали участі у голосуванні, продемонструвавши незгоду з політикою уряду.⁸

Відчуваючи власну незначущість в політичному процесі опозиція почала втрачати позиції. Успіх уряду в процесі лобювання закону „Про політичну реформу” ще більше поглибив кризу, до якої наближалась опозиція. Як відмічав у своєму щоденнику радник іспанського короля Фернандес Міранда: “Опозиція приєднається лише тоді, коли відчує свою слабкість”.⁹

На останньому етапі франкізму досить активно розробляли концепції післяфранкістського демократичного розвитку країни ідеологи іспанської буржуазії, допускаючи в принципі легалізацію всіх політичних партій, у тому числі і КПІ. На останньому етапі франкізму правореформістські політичні діячі з числа „еволюціоністів” і „цивілізованих правих” взяли активну участь у створенні так званих „політичних асоціацій”, які були покликані підготувати перехід до нового історичного етапу. У травні 1976 р. 22 „політичні асоціації” об'єдналися в Платформу асоціацій, де головні ролі стали відігравати Національний іспанський союз і Союз іспанського народу, які виступали за політику поступового здійснення реформ.¹⁰

У жовтні 1976 р. склалася перша велика передвиборна коаліція —

„Народний альянс” (НА), в яку увійшли кілька відомих діячів франкістського режиму. Лідером НА став Мануель Фрага, який висловився за східчастий перехід» до демократії, проти легалізації КПП і занадто «лівого» варіанту демократії в Іспанії. Творці НА виступили з програмою, що, на їхню думку, повинна була сприяти здійсненню „безболісного” переходу до демократії. НА проголосив себе прихильником монархії, конституційної реформи, висловився за встановлення принципів «соціальної ринкової економіки», за посилення ролі державного сектора, за проведення ряду економічних реформ.¹¹

Референдум з питання закону „Про політичну реформу” відкрив другу фазу встановлення демократії. Для подальшої нормалізації політичної і соціальної ситуації напередодні парламентських виборів було прийнято ще ряд законів. Так, 8 лютого 1977 р. було прийнято декрет-закон про політичні асоціації, згідно якого міністерство внутрішніх справ позбавлялось права відмовляти в легалізації політичним партіям, а уряд позбавлявся права тимчасового припинення легальної діяльності партій без санкції суду. В результаті 9 квітня 1977 р. була легалізована компартія Іспанії.

Так, в політичний процес інтегрувались всі реально діючі опозиційні політичні партії, перетворюючи їх з антисистемної опозиційної сили у внутрішньосистемну.

Опозиційні партії Іспанії у своїй більшості підтримували курс А. Суареса, визнавши необхідність здійснення “коаліційної політики”. Єдність думок пояснювалась глибокою “переоцінкою цінностей” всіма провідними політичними партіями.

Ідейно-політична еволюція КПП та ІСРП частково була пов’язана з гнучкою політикою короля та А. Суареса. Задовільнивши ряд своїх вимог, ліві партії зайняли помірковані, компромісні позиції. Вони відмовились від початкової вимоги про входження в уряд разом з реформістськими елементами правлячого класу, зняли вимогу щодо притягнення до відповідальності осіб, винних у репресіях періоду франкізму. Принципово

змінилось і їх ставлення до монархії. Традиційно іспанські ліві були переконаними республіканцями, а монархія слугувала прапором правих сил. Суперечки між двома таборами стосовно державного устрою призводили до гострих соціальних конфліктів. Історично так склалось, що перехід до демократії здійснювався під керівництвом монархії і ця обставина забезпечувала лояльне ставлення до нової політичної системи з боку старого військово-бюрократичного апарату. І зосередження уваги лівими на проблемі “республіка чи монархія” могло розколоти табір демократії, відштовхнути прибічників монархії, консолідувати праві сили і спричинити непередбачувані політичні наслідки. Виходячи з цього, ліві організації визнали монархію, заявивши, що лінією водорозділу в суспільстві є дилема “демократія чи диктатура”, що полегшило досягнення соціально-політичної стабільності на перехідному етапі.

Помітні зрушення до поміркованості відбувались у компартії Іспанії, особливо після проголошення так званого єврокомуністичного курсу партії. Під “єврокомунізмом” С. Карільйо та інші лідери КПІ розуміли “самостійну стратегічну концепцію” переходу іспанського суспільства до соціалізму виключно мирним шляхом “через широку демократію”.

Серйозна ідейно-політична еволюція відбувалась і в ІСРП. Декларуючи марксистський характер партії, марксизм тепер трактувався як метод аналізу дійсності, повністю відкидалась його механічна, догматична інтерпретація. Лідер партії та його найближче оточення зайняли соціал-реформістські позиції, оголосивши ІСРП органічною складовою частиною соціал-демократії. Було визнано передчасним завдання побудови соціалістичного суспільства.

Своєрідність ситуації в Іспанії обумовила відносно швидкий характер ідейно-політичної перебудови КПІ та ІСРП, їх зрушення у бік поміркованості. Найважливішим для цих двох партій на даному етапі був захист і консолідація демократизації та запобігання ультраправого перевороту.

Глибока “переоцінка цінностей” відбувалась і в буржуазних партіях, зокрема в Народному альянсі. Залишаючись у багатьох аспектах “антисистемною партією”, керівництво НА визнало нагальну потребу співробітництва всіх парламентських партій для подолання економічної кризи.¹²

Важливим політичним кроком А. Суареса було створення напередодні перших демократичних виборів власної політичної партії – Союзу демократичного центру (СДЦ), що дозволило його уряду діяти одночасно за правилами двох режимів – минулого і майбутнього: як голова останнього уряду авторитарного режиму, він продовжував керувати ще в дечому авторитарними методами (інших механізмів просто не існувало), але як лідер парламентської партії він включився у процес боротьби за владу в новій демократичній системі.

Вибори 15 червня 1977 р. відкрили третій період діяльності уряду А.Суареса на етапі встановлення демократії, що тривав до прийняття нової конституції в грудні 1978 р.

Результати виборів продемонстрували, що Союз демократичного центру став ведучою партією, зібравши 34,6 відсотки голосів і одержавши 166 з 350 місць у парламенті. Іспанська соціалістична робітничка партія, як і більшість опозиційних партій йшла на вибори окремо, одержала 29,3 відсотки голосів і 118 місць, Комуністична партія - 9,4 відсотки голосів і 20 місць, а права партія "Народний альянс" - 8,8 відсотків голосів і 16 місць. Баскська націоналістична партія (БНП)– 1,7 відсотків голосів і 8 місць. Демократична партія Каталонії - 2,8 відсотків, 11 місць. Решта партій отримала 13, відсотків голосів і 11 місць.¹³

Парламентські вибори розв’язали декілька важливих питань. По-перше, після виборів політичний контроль за перехідним процесом остаточно закріпився за урядом. По-друге, стала очевидною потреба у виробленні і прийнятті демократичної конституції. По-третє, вибори показали реальну розстановку політичних сил, що протистояли одна одній. По-четверте,

значно зменшилась кількість політичних конфліктів (не було релігійного протистояння та протистояння „монархія – республіка”).¹⁴

Серйозним випробуванням, яке постало перед урядом СДЦ була і економічна криза. Подолання економічної кризи було можливим лише за умови укладання глобального договору всіх великих політичних сил.

В ситуації, що склалася, необхідним стало скликання широкого форуму, щоб розпочати переговори. Переговори між урядом і представниками політичних партій розпочалися 8 жовтня 1977р. у палаці Монклоа і тривали три тижні і завершилися підписанням „пакту Монклоа”, який передбачав стратегію будівництва демократичного суспільства в Іспанії. Пакт містив програму економічних і політичних заходів, необхідних для переходу до представницької демократії, по перетворенню соціально-економічної структури країни. Кожна з сторін погодилась на поступки в ім'я досягнення єдиної мети – стабілізації режиму представницької демократії. Обопільні зобов'язання та гарантії підписантів торкалися наступних питань: бюджетної та монетарної політики, соціального страхування, цін та зарплатні, зайнятості.¹⁵

Участь лівої опозиції у переговорах сприяла більшій радикалізації і політичної програми пакту. Вона передбачала встановлення парламентського контролю над державними засобами масової інформації, лібералізацію діючого законодавства щодо прав на політичні об'єднання асоціації, розробку ряду законопроектів, які б визначали новий менш жорсткий порядок проведення зборів та маніфестацій; демократизацію закону про громадський порядок; реорганізацію сил безпеки; перегляд Кодексу військової судової системи і цивільного права; реформу Кримінального кодексу в бік його пом'якшення.

Безсумнівно, що кожна політична сила розраховувала використати “пакт Монклоа” у власних інтересах. Ліві організації прагнули з його допомогою форсувати демократичні перетворення в іспанському суспільстві, буржуазні – обмежити масштаби демократизації рамками своїх інтересів.

Незважаючи на це, кожна з сторін погодилась на певні поступки заради досягнення спільної мети – стабілізації режиму представницької демократії. Угода загальнонаціонального масштабу стала можливою в результаті часткового збігу інтересів реформістського крила правлячого класу і лівої опозиції. У ряді партій відбулось розмежування: на авансцену висунулись політики і фракції, що стояли на позиціях здорового глузду. “Непримиренні” ж були витіснені на другий план. У той же час укладання пакту у певній мірі відобразило “рівновагу політичних сил”, зафіксовану в результаті парламентських виборів, на яких правочентристські і праві партії отримали 51,7% голосів, а ліві – 48,3%.

Проте роль “пакту Монклоа” у стабілізації соціально-політичної ситуації в Іспанії на перехідному етапі важко переоцінити. Консолідована політична воля, яку виявили правляча еліта та опозиція, допомогла зміцнити демократичний лад, захистила від посягань на нього з боку сепаратистських, ультраправих та лівацьких угруповань. Пакт Монклоа забезпечив злагоду в суспільстві і відповідно можливість виходу з кризи. Його підписання продемонструвало високу ступінь відповідальності основних політичних сил Іспанії, їх готовність піти на розумний компроміс в ім’я майбутнього своєї країни. Пакт Монклоа – це свідчення політики “співробітництва і поступок головних політичних партій”, “розуму і поміркованості, виявлених Ф.Гонсалесом, С.Карільо та іншими лідерами опозиції.”

Створений пактом політичний клімат консенсусу сприяв найважливішій події на першому етапі демократизації – розробці та прийняттю у грудні 1978 р. Конституції, яка створила юридичну базу для подальшої демократичної перебудови іспанського суспільства.

Необхідність розробки нової Конституції усвідомлювали всі політичні сили Іспанії, як ті, що виступали за демократичне оновлення країни, так і ті, що прагнули зберегти старі порядки, оскільки “основні” закони франкізму вже не відображали адекватно нову політичну реальність. Процес розробки Основного закону у форматі „політичного діалогу” тривав

15 місяців (з червня 1977 р. по грудень 1978 р.). З цією метою Конгресом депутатів була утворена 25 липня 1977 р. спеціальна конституційна комісія, до якої увійшли 36 депутатів (17 представляли СДЦ, 13 – ІСРП, по 2 – КПП і Народний альянс, по 1 – баскські та каталонські регіональні угруповання). Таке представництво партій відповідало кількості депутатських мандатів, отриманих кожною з цих партій на виборах. За наполяганням лівих партій в межах комісії був сформований більш вузький комітет з семи членів.¹⁶ Хоча комітет вважався лише допоміжним органом конституційної комісії, рішення приймалися саме у ньому, а комісія потім формально затверджувала їх.

Американський політолог Г. Гюнтер не без підстав відмічав три особливості застосування техніки консенсусу в Іспанії. По-перше, переговори велись при безпосередній участі представників всіх груп, зацікавлених у досягненні консенсусу, причому склад учасників змінювався в залежності від характеру проблем, що обговорювались. По-друге, група, у якій приймалися рішення (комітет конституційної комісії), була обмеженою за складом учасників, що сприяло досягненню консенсусу, тому що у великих групах, згідно даних соціальних психологів, рішення виробляються важче. По-третє, переговори велись конфіденційно, а не публічно. Закритий характер переговорів мав важливе значення для досягнення компромісів, тому що партійне керівництво відмежовувалось від тиску рядових членів партій і легше йшло на поступки. У майбутньому це призвело до звинувачень у зрадництві принципів партійними керівниками. Однак у даному випадку певна незалежність партійних еліт від мас була необхідною: якби не компромісність позицій партійних лідерів, Конституцію створити було б неможливо. Керівництво більшості партій визначило своєю метою не максимальне задоволення інтересів своїх прибічників, а створення легітимного і стабільного режиму.¹⁷

Узгоджений текст проекту був ухвалений на засіданні обох палат 31 жовтня 1978 р. З 584 членів Кортесів на підтримку проекту висловились 551 член, 11 проголосували “проти” і 22 утримались. Шестеро депутатів були

відсутні. Текст Конституції, ухвалений парламентом, був представлений на референдум 6 грудня 1978 р., на якому була зареєстрована участь 67 відсотків громадян. За проект проголосували 15,7 млн. іспанців, що склало 87,8 відсотків від кількості тих, що брали участь у голосуванні, проти – 1,4 млн. (7,9 відсотків), утримались 640 тис. (3,5 відсотки).¹⁸ Прийняття Конституції 1978 р. поклало кінець формальному існуванню режиму Франко, оскільки були ліквідовані Основні закони, прийняті протягом 1938-1967 років. З точки зору юридичної перспективи закінчився перехід від авторитарної політичної системи до демократичної, що був реалізований “від закону до закону, за законом”. В політичний процес інтегрувались всі реально діючі опозиційні політичні партії, перетворюючи їх з антисистемної опозиційної сили у внутрішньосистемну.

Пошуки компромісів з метою досягнення консенсусу призвели до того, що як для правлячої еліти так і для опозиції найважливішим виявлялось врахування інтересів суперників, ніж відстоювання власних вимог. Таким чином лідери партій пожертвували партійною єдністю в інтересах зміцнення демократії.

Поки існує дієздатна і легальна опозиція в країні, можна не побоюватися, що демократичні процеси в країні продовжуватимуться.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Nieto L. Lopez. Las elecciones de la transicion // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). — Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. — P. 81-105; Soto A. La transicion a la democracia. Espana, 1975 –1982. — Madrid: Alianza Editorial, 1998. — P.45-51, 113-114 ; Cotarelo R. Los partidos politicos // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975–1986). — Madrid: Centro de investigaciones sociologicas, 1992. — P. 300-327; Powell Ch. Espana en democracia. 1975 –2000. — Barcelona: Plaza Janez, 2001. — P.234-247; Данилевич И.В. Испытание властью. Испанская социалистическая рабочая партия в 80-е годы. — М.: Наука, 1991. — 150 с.; Данилевич И.В. Социалистические партии Испании и Португалии (1973-1979). — М.: Наука, 1984. — 256 с.; Хенкин С. М. Испания после диктатуры (социально-политические проблемы перехода к демократии). — М.: Наука, 1993. — С.53-66; Spain in the 1980s: The Democratic transicion a new international role/ Ed. By Clark R.P., Haltzel M.H. —Cambridge (Mass.): Ballinger. 1987. — P.35, 36, 56; Ramirez M. El sistema de partidos en Espana, 1977–1987 // Rev. De estudios polit.(Nueva Epoca). — P. 22; 2.Фадеев Д.А. Опыт политики переходного периода. Испания после Франко // Политические исследования. — 1991. — №5. — С.121; Aguila R. del. La dinamica de la legitimidad en el discurso politico de la transicion // Transicion politica y consolidacion democratica. Espana (1975 – 1986). — Madrid: Centro de investigaciones sociologicas , 1992. — P. 61-63; 3. Фадеев Д.А. Вказана праця. — С.121;

Попов И.В. Законодательная деятельность правительства А.Суареса по подготовке выборов в кортесы // Проблемы испанской истории. — 1984. — С. 215; 4. Современная Испания /Авилова А.В., Акимов В.С., Баранова Т.Н.и др.; Отв. Ред. Загладин В.В. — М.: Издательство политической литературы, 1983. — С. 124-138; 5. Там само. — С. 110-124; 6. Красиков А.А. Испания и мировая политика. Полвека дипломатической истории. — М.: Международные отношения, 1989. — С.162; Maravall J. Y Santamaria J. Transición política y consolidación de la democracia en España // Tezanos J. F., Cotarelo R., Blas A. de. La transición democrática española. — Madrid : Editorial Sistema, 1993. — P.200-201; Баранова Т.Н. Социалисты в современной Испании // Проблемы испанской истории. 1979. — М.:Наука, 1979. — С.11-12; 7. Див. Ley 1/1977 de 4 de enero, para la reforma política // Transición política y consolidación democrática. España. (1975 – 1986). — P.471; 8. Современная Испания. — С.29; Хенкин С.М. Ликвидация франкистской диктатуры в Испании. — С.54; Jhon Hooper. The New Spaniards. Penguin Books, 1987. — P.36; 9. Fernandez-Miranda P. y Fernandez-Miranda A. Lo que el rey me ha pedido. Torcuato Fernandez-Miranda y la reforma política. — Barcelona : Plaza Janez, 1995. — P. 233; 10. Современная Испания. — С. 139; 11. Там само. — С. 140; 12.Хенкин С.М. Вказана праця. — С. 57-60; 13. Montero Jose R. Las elecciones legislativas // Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986). — P.247; Soto A. Вказана праця. — P.194; Martinez Jesus A. (coord.) Historia de España. Siglo XX. 1939-1996. — Madrid : Catedra.Historia. Serie mayor, 2003. — P.280; Caciagli M. Elecciones y partidos en la transición española. — Madrid : Centro de investigaciones sociológicas, 1986. — P.57; Marin Jose M., Molinero C., Ysas Pere. Historia de España. Historia política 1939-2000. — Madrid:Ediciones Istmo, 2001. — P.277-278; 14. Maravall J. Y Santamaria J. Вказана праця. — P.204; 15. Navarro Sanches Angel J. La transición en sus documentos. — Madrid : Centro de estudios políticos y constitucionales, 1998. — P.615-631; Los pactos de la Moncloa// Transición política y consolidación democrática. España (1975 – 1986). — P.473-493; 16. Tusell j. La transición española a la democracia. — Madrid : Historia 16, 1999. — P.98; Manuel Fraga Iribarne. La Constitución de 1978: su elaboración, la actitud de los políticos y la experiencia después de un año de vigencia // España, 1975-1980. Conflictos y logros de la democracia. — Madrid : Ediciones Jose Porrua Turanzas, S.A., 1982. — P.142; Marin Jose M., Molinero C., Ysas Pere. Вказана праця. — P.281; 17. Spain in the 1980s: The Democratic transición a new international role. — P.54; 18. Современная Испания. — С.42; Powell Ch. Вказана праця. — P. 224; Powell Ch. Вказана праця. — P.232; Ландабасо А.Н. Ландабасо А.Н. Конституционализм и парламентаризм // Из истории европейского парламентаризма: Испания и Португалия / РАН, Институт всеобщей истории/ С.П.Пожарская (отв. ред.) — М., 1996. — С. 135; Valdes Blanco R. L. Valdes Blanco R.L. La Constitución de 1978. — Madrid : Alianza Editorial, 2003. — P. 47.